

פרה-היסטוריה

(מ-250,000 עד -4,500). **במערות הכרמל** שהם, כנראה, הקדומות ביותר שנמצאו עד כה מוחץ לאפריקה המזרחית.

10000- תקופת האבן התיכונה "מזוליטית", עד 7500-. בארץ ישראל התקופה הנאטופית. (מיוונית: MESOS = תיכון. LITHOS = אבן). הפשרת הקרח בצפון אסיה, אירופה ואמריקה, מביאה את אקלים כדור הארץ למצבו הנוכחי.

ארץ-ישראל -

רצף האתרים הפרה-היסטוריים נמשך, ללא פערים משמעותיים, מהתקופה הפאלאוליטית למזוליטית - הקרויה בארץ "נאטופית". עתה נראים בבירור סימני המעבר מתרבות ציידים, שהיא עדיין אופיינית באזורי דרום הארץ, לכלכלה המבוססת, בנוסף לצייד, גם על לקט דגני בר ומרמזות על ראשיתה של חקלאות בצפון הארץ. מתקופה זו אפשר למצוא אתרים שגודלם 1000-7000 ממ"ר, הכוללים שרידי מבנים וכלי כתישה ובסמוך גם צלמיות מאוחרות יותר.

חידושים: תוספת כלי ציד מעץ ומעצם. תחילת הופעתם של ישובים רב עונתיים (יריחו 9,600-) וישובים קבועים (יריחו 8,340-), כולל מגורי קבע לאדם ולאלים. תחילת גידול מזון - חיטה ושעורה - במקביל לכלי כתישה, וביות חיות מרעה.

אמנות: התקופה המזוליטית -

ספרד - בתקופה המזוליטית, בולטים ציורים רבים של דמויות בני אדם, הנראים כקבוצות של ציידים או לוחמים. ציורים אלו קטנים יחסית (גובהם 22 ס"מ) ומצויים במקומות שהגישה אליהם קשה במיוחד. מאחר ולידם נמצאו סימנים של כתב בשפה האיברית ובלטינית, יתכן שהאתר ואולי גם הציורים היו בעלי משמעות מיוחדת גם בתקופה ההיסטורית של האיזור.

ציביליזציה (מלטינית: CIVITAS=עיר).

החברה המודרנית, כמו גם עצם המילה ציביליזציה, קשורות למושג "עיר". מכאן החשיבות, או הסקרנות, לקביעת תחילתה של התופעה. אבל כצפוי, אפילו המושג עיר אינו ניתן להגדרה של ממש, היות והוא משתנה מדור לדור. לצורך ההבהרה די אם נחשוב על הקושי בהבחנה בין כפר לעיר, שהרי יתכן כפר גדול ועיר קטנה, כפר מבוצר ועיר פרזות וכו'.

עיר: יריחו I-

תחילתה של תרבות העיר - "הציביליזציה". כאן נחשפו סימני ישוב ראשונים משנת 9637- (±107). ביסודו היה המקום מושב לקבוצות של ציידים, שגרו כנראה בסוכות או באוהלים. לאחר מכן התפתחה בניה קשה - חלקית לפחות - המזוהה עם שכבת לבני טין כדוריות ומעליהן, בהמשך, נבנו בתים עגולים ומוצקים בני חדר אחד. הקירות, ששרדו, עשויים מלבני טין מרובעות קמורות מלמעלה. הריצפה היתה שקועה מפני החצר עם ירידה

שלבים ראשונים בתולדות האדם: מהחפירות הארכיאולוגיות, במזרח אפריקה ובמקומות אחרים, מתברר שכבר לפני מאות אלפי שנים היה האדם "יוצר כלים ליצירת כלים". מאפיין זה מאפשר את קביעת קיומו וזיהויו של המין האנושי באותם ימים רחוקים, שניתן להם השם הכללי פאלאוליטיקון, דהיינו "עידן כלי אבן מסותתים".

פחמן 14 - האמצעי העיקרי למדידת זמן המצוי מאז 1946. בדיקת שרידי הרדיו פחמן 14 בחומר אורגני, מוגבל לטווח של 40,000 שנים. עם סטיה אפשרית של 200 שנים. מעבר לכך מבוססות ההערכות על מדידות כלליות מאד, כגון שינויי אקלים, צמחיה, גיאולוגיה וכו'. קיימת אמנם בדיקה שתאפשר, אולי, קביעת זמנים מדויקים יותר בטווח של 100,000-300,000 שנה, אלא שזו טרם נוסתה הלכה למעשה.

מאחר ועניינו אינו בקביעת כל שלבי התפתחות האדם - על אף הסקרנות - אלא באמנותו ואומנו, הרי שממילא הגבלנו את עצמנו לתרבויות של תקופות מאוחרות יחסית. כאן המקום לציין כי במושג "תרבות" הכוונה בדרך כלל היא לסך האמצעים שמפתח האדם - בכל מקום ובכל תקופה - על מנת להתמודד עם סביבתו, מעל ומעבר לנתונים הטבעיים.

40000- תקופת האבן המאוחרת "הפאלאוליטית", עד 10,000-.

(מיוונית: PALAIOS=קדום. LITHOS=אבן). מתקופה זו נותרו אגמים תת קרקעיים באזורים שונים כגון מדבר סהרה באפריקה והנגב בארץ. היות ו"ימים עתיקים" אלה מצויים באזורים שחונים, הם אינם מתחדשים ע"י מי הגשמים.

חידושים: שיפור ניכר בכלי חיתוך מאבן. תחילת הקמתן של סוללות אבן במזרח התיכון (ארץ ישראל, נהריים, מצרים וכו').

אמנות: התקופה הפאלאוליטית -

מהתקופה הפאלאוליטית באירופה התפרסמו צלמית קטנה הקרויה על שם מקום מוצאה באוסטריה, "וילנדורף" (Willendorf 15,000 -10,000-), וכן ציורים ותבליטים של חיות, שנוצרו באותה תקופה, על קירות המערות המפורסמות: **אלטאמירה** בספרד, **לסקו** בצרפת (Altamira; Lescaux) ועוד. ציורים ותחריטים אלה, המצויים במחילות המרוחקות 60 ואף 800 מטר מפתחן, כוללים סימנים גיאומטריים, טביעות ידיים ולעיתים גם סימני חיצים וחניתות או חריטות, שכאילו נעשו במכוון. אבל, רק במקרה אחד צוירה דמות אדם וציפור, שצורתם סכמתית ביותר לעומת התאור הכמעט נאטוראליסטי של החיות, ואילו במערה אחרת נמצא ציור הנראה כאדם במסכה של חיה.

ארץ ישראל -

אתרים עם שרידי תרבות, מתקדמת יחסית מתקופות הקדומות לטווח המדידה בשיטת פחמן 14

משופעת בכניסה. היות והשטח נמצא מכוסה במפולות לבנים ושרידי הקירות נוטים כלפי פנים, יתכן שהמבנים היו בצורת כיפה או פעמון. כמו כן נמצאו כלי צור ועצם: גרזנים ולהבים, עליים ומכתשים, פטישים וכו'.

עם הקמתם של בניינים מוצקים התרחב הישוב בקצב מהיר והתפשט על שטח של 40,000 מ"ר לפחות: ישוב שיכול לאכלס, לפי הערכה, 2000-3000 נפש. בשלב מסוים (8340±), נבנתה חומה ובצדה הפנימי נמצא מגדל אבן גדול, שקוטרו 8.5 מטר ובמרכזו מערכת מדרגות, שהוליכה מפנים הישוב אל הגג. כמו כן נמצאה תעלה חצובה בסלע שרחבה 9.5 מטר ועומקה 2.5 מטר. בהנחה שהיו עוד מספר תעלות וגם החומה נבנתה בשלבים, הרי שאין מדובר בארוע חד פעמי, אלא בהתפתחות רצופה בת אלף שנים, בהן הפך ישוב זמני לעיר שנבנתה מטיט, אבן ושאר חומרים מצויים; עיר שתחילתה בתקופה שלפני כלי הקרמיקה, ואשר נמצאו בה ראשי אדם מכוירים בטיין וכן גולגולות מצופות בטיין.

גבקלי-טפה (Göbekli-Tepe), מ-10,000 לפנה"ס

סיכום התקופה המזוליתית: החפירות ביריחו מעלות ספקות לגבי שלבי ההתפתחות ויכולת האדם להתארגנות חברתית. זאת ועוד: ביריחו נמצאו שתי ערים, זו על גבי זו ברציפות קיום של מאות שנים, הווה אומר, שאין מדובר בארוע מקרי חד פעמי. אפשר כמובן שיריחו היא היוצא מן הכלל, לעומת זאת אפשר לטעון שבעתיד תמצאנה ערי חומה נוספות מתקופה זו.

השאלה היא למה הוקמו החומות, שגובהן 4 מטר ועובין 3 מטר, אם התרבות באותם ימים לא הגיעה אפילו לרמת פיתוח קרמיקה. קיימת האפשרות, שבני האדם בנו ממניעים תרבותיים כל שהם, או לחילופין, שאויביהם היו גם הם מפותחים דיים, כך, שהצטרפו לבנות לעצמם ביצורים. אבל, בניית ביצורים אינה בהכרח עדות להגנה עצמית ויתכן, שדווקא תושבי העיר הם שבזו או העבירו אוכלוסייה כפרית מפורזת יותר; מעשים שחייבו הגנה בפני מרידות או פעולות תגמול תוך כדי הטלת מורא בהפגנת עוצמתם של הביצורים.

דוגמה הפוכה לחלוטין, אם כי מאוחרת בהרבה, היא התפתחותה של תרבות עמק הנילוס, ללא ערים או ביצורים במובן המקובל של המילה, למעט מה שנראה כמחנה עבודה שהוקם בשנת 1500. המדובר בתקופה שהיא אלפי שנים לאחר יריחו ואלף שנים לאחר בנייתם של פרמידות ומקדשים מהמפוארים בתולדות המין האנושי.

מכאן שאל לנו להחפז במסקנות: יתכנו אימפריות חקלאיות דוגמת מצרים וגם אימפריות של נוודים דוגמת האיטלם בשנותיו הראשונות וזו של המונגולים במאה ה-12 לספירה; יתכנו ערים בתרבויות פרימיטיביות לכאורה אבל גם בתרבויות מתקדמות מבחינה רוחנית עם הישגים טכנולוגיים וחומריים דלים ביותר - כשם שיתכנו תרבויות מדהימות הן מבחינה חומרית והן מבחינה רוחנית, עם מיתוס ופולחן אלילי של נערים מתבגרים ומפונקים, דוגמת זו של היוונים.

7500- תקופת האבן החדשה, "הניאוליתית", עד 5500- (מיוונית NEOS = חדש. LITHOS = אבן). במעבר

מחברת ציידים מזוליתית לחברה הניאוליתית באזור שבין ארץ ישראל ומרכז טורקיה, התפתחו החקלאות והעדרים, השקית וחציבת תעלות מים, העלי והמכתש, אבני ריחיים וכלים מחומר, ישובי קבע בנויים מאבן, טיט, לבנים, טיח וכן ערים מבוצרות בחומה ומגדל כולל סולמות, רמפות ומדרגות. אם נסיף לאלו את ההתפתחויות הקודמות כגון כלי עבודה ונשק עשויים אבן ועצם, ועיבוד הקש למחצלות, סלים, כמו גם חוטי אריגה לבדים, הרי שלפנינו ציביליזציה במלוא מובן המילה; זו ציביליזציה שאין אנו יודעים מאומה על חייה הרוחניים, אבל כלולות בה אמנויות הפיסול, העיטור הקרמי, ציור הקיר ואפילו האדריכלות בכל היבטיה לעתיד: גל-עד, בנין מגורים ושילוב השניים במיבנה המקדש, כמו גם התיחסות לחלל הפנימי ועיטורו.

כל אלה אינם אלא מקצת ההתפתחויות ששרדו ודי אם נזכור שלא מן הנמנע שלכל אלה קדמו מערות, סוכות ואוהלים שאיפשרו - אם נקדים את המאוחר - הקמתם של מקדשים דוגמת "אוהל מועד" המתואר במקרא, שהיו מעוטרים בחומרים אורגניים, צדפים, אבנים וכו'.

עיר: יריחו II -

7380- עד **5845-**. עיר חדשה מוקפת חומה ומגדל (40 דונם). לאחר חורבנה של העיר הראשונה ביריחו - מסיבות בלתי ידועות - עברה תקופה ארוכה עד שקמה עיר חדשה, גם היא בעלת חומת אבנים גדולות (לעיר זאת אין כנראה קשר לעיר הקודמת). הבניינים בשלב זה מלבניים, הרצפות ממורקות ועוד - מאפיינים הדומים מאד למימצאי האקילאר ו-ציאטאל היויק, בדרום אנאטוליה.

אמנות: יריחו II -

בשכבות אלה נתגלו כאן ראשי אדם עשויים טין שהם על הגבול שבין גולגולת מצופה ופיסול.

עיר: האצילאר (טורקיה) -

7000-. עיר פרוזת. תרבות כפרית-עירונית, נוספת ליריחו, נתגלתה בצפון מזרח טורקיה, ליד הכפר האקילאר (HACILAR). גם כאן, כמו ביריחו, עדיין לא ידעו ליצור כלי חומר, אבל גרו בבתי לבנים מטיט מיובש וקירות ורצפות מטויחים. המקום נעזב ויושב מחדש כעבור 1000 שנה (6000-) ע"י אוכלוסייה, שבנתה בסגנון סימטרי מסודר.

אמנות: האצילאר -

כאן כמו גם במקומות אחרים, ידעו האנשים ליצור דמויות קטנות, נאטוראליסטיות למחצה, המעידות על רמת האמנות והסמלים של התקופה.

6500- **חידושים:** קבורת מתים בבתי עלמין. שימוש ראשוני בחימר (לא שרוף) ליצירת כלי אחסנה. חלוקת תפקידים לצורך התמחות מקצועית. פיתוח ראשוני של שיטות להפקת מתכות רכות (זהב, כסף, בדיל ונחושת) למטרות קישוט.

גבוהות יחסית, הלכה והתפתחה גם שריפת כלי החומר ואיתם העיטור הקרמי בציר ובחריטה. מעלתה של המתכת, שהיא ניתנת להתכה ויציקה, ריקוע ועיבוד לכל צורה רצויה. שלב התפתחות הברונזה (ארד), שהיא קשה, חזקה וגמישה, הביא למפנה גדול באיכות כלי העבודה, שהפכו עד מהרה לכלי נשק. חסרונה העיקרי של הברונזה - הנוצרת ע"י תוספת של בדיל לנחושת - נבע מהיות הנחושת והבדיל מתכות נדירות יחסית.

זמן מה לאחר פיתוח הקרמיקה החל גם השימוש באובניים. שלב זה מציין את אחד השלבים הראשונים והמהפכניים בתחום הטכנולוגיה - המצאת הגלגל. אפשר שכאן היסוד להמצאת המחרטה והמקדחה. עם זאת יתכן שהתפתחות כלים אלו קשורה לטכניקה של ליפוף מיתר הקשת סביב מוט, לשם יצירת תנועה סיבובית. טכניקה זו נפוצה באזורים שונים עד היום.

בשילוב הקרמיקה עם הברונזה נוצרה שיטת היציקה בשעווה אבודה (CIRE PERDUE), שאיפשרה יצירת כלים ופסלים בעלי דפנות דקים על מנת לחסוך במשקל ובחומר.

נהריים (ביוונית מזופוטמיה = ארץ בין הנהרות) - 5000-

תחילת ישובי הקבע.

מצרים - תחילת ישובי הקבע.

נהריים תחתית - התקופה העוביידית, עד 3500-

בשנים אלה הגיעו המתיישבים הראשונים לדלתא של נהרות הפרת והחידקל. מאחר ולא ידוע עליהם הרבה, הם מכונים על שם תל אל עובייד, המקום בו התגלו לראשונה שרידי תרבותם. העוביידים בנו בתים ומקדשים, ניקזו את הביצות באזור, ארגנו מערכת השקיה לחקלאות ועסקו באריגה, קדרות ומלאכות שונות, בדומה לתרבויות אחרות, שהתקיימו ברציפות מזה אלפי שנים במזרח התיכון, כגון אלו שנתגלו גם בארץ ישראל.

מצרים - תרבויות הנילוס. כמו באזורים אחרים במזרח התיכון ובאירופה, נתגלו גם במצרים מימצאי תרבויות פאלאוליטיות וניאוליטיות. הסימנים הראשונים לישובי הקבע (בערך משנת - 4500) שנמצאו באזור הדלתא כללו כלי אבן, טין ועצם, עדיים פשוטים עשויים מצדף ואבנים צבעוניות. דרומה מכאן, ליד אגם פאיוס, חיו בני תרבות דומה, אבל פשוטה יותר. החוקרים משערים, שבשני הישובים גרו האנשים במחסות קלים, כגון סוכות סכך ועורות, שצורת הבסיס שלהם היתה סגלגלה. בעוד שטכניקת יצור הכלים קרובה לזו של שכניהם הסמוכים מדרום וממערב, הרי שהנוהג לקבור מתים מתחת לרצפות המגורים דומה לזה של חלק מתושבי ארץ ישראל וסביבתה. מאפיין בולט בכפרי הדלתא בצפון מצרים הוא העדר נחושת וכלי חרס.

המזרח התיכון - השבטים השמיים מתיישבים במרחב הסהר הפורה מנהריים למצרים. 4000-

עיוור: צ'אטאל הויוק (טורקיה) -

6500- עד 5500-. עיר בעלת אופי מבוצר, אבל ללא חומה. העיר, במרכז טורקיה, ליד הכפר צ'אטאל הויוק (CATAL HUYUK) המתפרסת על שטח של כ-140 דונם, מהם נחקרו רק 4 דונם. כל הבתים היו צמודים זה לזה, ללא רחובות, כמעין חומת מגן. לבתים נכנסו, באמצעות סולם עץ, דרך פתח בגג. מאחר וכל הגגות היו שטוחים, יש לשער ששמשו כמקום תנועה וכינוס, בדומה לנוהג הידוע מתקופות ומקומות אחרים.

במשך כל שנות קיומו של הישוב השתמשו במיכלי חימר שדמו לכלי העץ שהיו עדיין בשימוש. כמו כן נמצאו חפצים רבים הנותנים מושג על חיי היומיום של התקופה: עצמות ששימשו ככלים, לעתים עם קישוטי חריטה; כלי נשק שכללו גרזנים, ראשי חץ וכידונים מלוטשים; סימני מחצלות וסלים, כלי אריגה ואפילו שרידי בד. בנוסף נמצאו כאן מתכות, צבעים וצדפים שמקורם מעיד על קשרים עם אזורים אחרים.

אמנות: צ'אטאל הויוק -

כאן נתגלו מספר אולמות, ששימשו כנראה כמקדשים. על הקירות היו תלויים ראשי שוורים אמיתיים או עשויים מגבס, בנוסף לציורי קיר צבעוניים של שוורים, שטווחו וצוירו מחדש פעם אחר פעם. ציורי הקיר מתארים גם מחזות ציד, ביניהם אחד שנראה כנוף של ישוב על רקע הר געש פעיל, הדומה לזה המצוי באותו אזור.

כמו כן נתגלו כאן צלמיות קטנות (20 עד 5 ס"מ) של נשים ובעלי חיים עשויים חימר או אבן. הנשים מתוארות בצלמיות בפרוט רב, כולל דמויות של זקנות וצעירות יושבות, עומדות, כורעות ללדת וכו'. בצלמיות ובציורי הקיר ניכרת זיקה לתקופה הפאלאוליטית הנובעת מסכמתיות התאור, אך נוספה להן יכולת לתאור מדויק של פרטים כגון תנוחת ידיים, לבוש, קישוטים, וכו'.

5500- תקופה "כאלקוליתית" (הברונזה), עד 1300-

(מיוונית: CHALKOS = נחושת. LITHOS =

אבן). למעשה תקופת הברונזה. תחילה קראו הארכיאולוגים לתקופה זו על שם המלה כאלקוס, שפרושה ביוונית נחושת שת, אבל חומר זה פריך מדי ולכן שימש, כמו הזהב והכסף, לצורך יציקת קישוטים שונים. השם המקורי נשאר אבל במקביל נקבע שראוי לקרוא, לתקופה על שם הברונזה (המופקת מנחושת), שפותחה לעת זו ואשר שהיתה, במשך אלפי שנים, המתכת העיקרית ליצירת כלים - עד שהאדם למד את תהליך הפקת הברזל ועיבודו - בשנת 1300- לערך.

הברונזה, הקרמיקה וגלגל האבנים: ב-צ'אטאל

הויוק ניתן לעקוב אחרי המעבר מתקופת האבן הקדם-קרמית לתחילתם של כלי החומר ולאחר מכן - בערך 5500- המעבר לחציבה ולהפקת מתכות רכות, הניתכות בחום נמוך יחסית, כגון זהב, כסף, בדיל ונחושת. המעבר היה כנראה הדרגתי וללא משברים ניכרים. היות ועיבוד המתכת מחייב הפעלת תנורים, בדרגות חום

מצרים - התקופה הבאדארית. על שם מספר אתרים בסמוך לתל אל-באדארי, 500 ק"מ במעלה הנילוס. כאן מתגלים, לראשונה בתולדות מצרים, כלי חרס (קרמיקה) ונחושת. מימצאים אלו ואחרים מהווים לדעת החוקרים את תחילתה של תרבות מצרית עצמאית, בגין כמה חידושים, כגון ליטוש ועיטור מיוחד של כדים, שיטות זיגוג של עדיים וכן הנוהג לקבור את המתים בבתי עלמין. נראה כאילו החל משלב זה התפתחה התרבות המצרית בנפרד בדרום ובצפון. תופעה זו נבעה אולי מהשוני הפיזי - אם לדון לפי השלדים - בין תושבי שני האזורים, אם כי בדרום ובצפון הלכו ונוצרו, עם הזמן, כלים דומים, כגון כלים מאבן שהובאה במיוחד מהאזור המדברי שממזרח לנילוס, כמו גם סוגים של אבני חן צבעוניות המעידות על קשר עם התרבויות הסמוכות באסיה.

חידושים: המזרח התיכון - המחרשה, בד פישתן, הנבל והחליל.

עיון: נהריים תחתית -

עד שנת 3500 - כבר עמדו על תילם למעלה משנים עשרה ערי מדינה; כל אחת היתה מוקפת חומה וכפרים והיה בה מקדש לאל המסוים של אותה עיר. הדרומית ביותר, **אריזו**, שכנה כמה קילומטרים מחוף "הים התחתון" (המפרץ הפרסי), ואילו **קיש** כ-150 ק"מ במעלה הנהרות. ביניהן, בטווח ראייה זו מזו, היו מפוזרות כל שאר הערים, כגון: אור, ניפור, לאראק, לאגאש, אומה, אורוך ועוד. **אריזו** - כנראה העיר הקדומה ביותר בנהריים תחתית. מרכז פולחן אנוכי, אל המים שעל פני הקרקע ומתחתיה. החפירות באתר (1948) משמשות כיסוד להבנת תהליך התפתחותה של הבניה בלבני טין. כאן נתגלה המקדש הקדום ביותר הבנוי על משטח במה, שהיה אופייני לתרבות האזור (ר' להלן אדריכלות) אותה יש לזהות, אולי, עם השומרים - עם מסתורי שמייחסים לו את המצאת הכתב (ר' 3100-). אריזו המשיכה להתקיים עד סמוך לתקופת גלות בבל (600-).

קיש - לפי המסורת השומרית הכתובה שימשה העיר כמרכז שושלת המלוכה הראשונה שאיחדה את האזור לאחר "המבול". מאחר והשומרים, כמו גם "שושלות המלכים" וסיפור המבול, שנתגלו בשנת 1872, בספרית אשור בניפל מלך אשור (ר' 669-) נחשבו עד תחילת המאה העשרים כשייכים לתחום המיתולוגיה. אמנם לא נמצאו סימנים של ממש המעידים על תופעת "המבול" אבל לעומת זאת, נמצאת בעיר קיש מצבת זיכרון עליה חקק מוסילים אחד מראשוני "שושלות המלכים" את פועלו כמתווך בסיכסוך בין הערים **אומה** ו-**לאגאש**. העיר קיש איבדה מחשיבותה לאחר שנכבשה ע"י גילגמש מלך אורוך, אף הוא דמות אגדית למחצה (ר' 2800-).

אור - החשובה והגדולה בין הערים המוקדמות בנהריים תחתית. מרכז פולחן אנו אל השמים ואשתו איננה מלכת השמים (ר' גם אורוך). בחפירה שנערכה בין מלחמ"ע ועד לשנות ה-30 נחשפו אזורים שלמים מהם ניתן ללמוד על מבני הערים השומריות בתקופה שלפני המצאת הכתב

ולאחריה (3500 עד 2900-): בתי מגורים נוחים עם חדרים פרטיים לאדוני הבית למשרתים ולאורחים - רובם סביב חצר מרכזית לעיתים עם מערכת ניקוז ביתי וניקוז עירוני שנמשך לאורך הסימטאות. בחלק מהבתים נמצא חדר לתרפים (אלי הבית) כולל קברים מתחת לריצפה, במקביל למקדשים ציבוריים גדולים וקטנים. כמו כן נמצאו בחפירות מאות פריטים מכסף זהב ונחושת, חותמות וקמיעות.

על פי המסורת הכתובה שלטו שלוש שושלות של מלכי אור על פני כל האזור, ביניהם השושלת החשובה ביותר, אור III, שמונחה או בסמוך לה (ר' 2130-) החלה בנית הזיגוראטים לאלי הערים המרכזיות. אור מוזכרת במקרא כאור-כשדים של אברהם אבינו (ר' 1728-) כנראה שמה המאוחר של העיר ששימשה כמרכז שבטי הכשדים או הכלדים בזמנו של נבוכדנצר II (ר' 611-). הישוב התקיים גם תחת שלטון הפרסים וההלניסטים, אבל רק כצל של העיר המקורית, כנראה בגלל הפרת ששינה את אפיקו מזרחה כ-10 ק"מ וגרם לביטול הנמל והסחר עם המפרץ הפרסי והודו. עם זאת עדיין נמשכו כאן החיים התרבותיים בעיקר בתי ספר להוראת כתב היתדות, עד לשנת 70-.

ניפור (היום כפר בשם נופאר) - לפי המסורת השומרית היתה ניפור מרכז פולחן אנליל: אל הסער וראש כל האלים, שנהגו להתכנס במקדשו. כתוצאה מכך זכתה העיר למעמד מיוחד מאחר וכל שושלת ומלך נאלצו לקבל את ברכת כהני אנליל. האתר נחפר כבר בסוף המאה ה-19 ושוב משנת 1948 ואילך. חשוב במיוחד היה גילוי רובע מיוחד, כנראה של סופרים, שבו נחשפו (1990) פרטים על פולחן אלת הבריאות באו או גולה - פולחן שהגיע לשיאו בשנת 2500. מאוחר יותר, הוקם כאן אחד הזיגוראטים הראשונים ע"י המלך אור-נאמו (2130 עד 2095-) מיסד שושלת אור III. העיר הלכה ודעכה עד שנעזבה לחלוטין במאה ה-13 לספירה.

לאגאש - מהערים הראשונות. נחקרה משנת 1870 ועד 1933. כאן נתגלו כ-50,000 טקסטים חרוטים בחרסים וכן ממצאים רבים המעידים שהיתה מרכז חשוב לעיבוד זהב, כסף ונחושת. שליטי העיר נהגו לקרוא לעצמם מלכים (לוגאל) למרות שלא הגיעו למעמד של עליונות אזורית כמו שליטי הערים הגדולות האחרות. כיום זכורה לאגאש כבירתו של המלך גודאה שהצליח לשמר את התרבות השומרית בזמן שלטון הגותים שנמשך כ-100 שנים (ר' 2144-). באתר נמצאו מקדשים רבים ביניהם "בית החמישים" של אנליל ראש האלים וכן מערכת לבקרת תעלות המים.

אורוך (ארך המקראית) - כאן נתגלו משנת 1928 ואילך, שרידי ישוב, מהקדומים באזור וכן מקדש טיפוסי (ר' להלן המקדש הלבן) שהוקף חומה שיצרה חצר שצורתה סגלגלה. המקדש עצמו נבנה כנראה בתקופה השומרית המוקדמת (3500 עד 3000-). עיקר פירסומה של העיר בזכות גילגמש המלך האגדי שיחסו לו את הקמת חומת העיר שנבנתה מלבנים בהיקף של 10 ק"מ. העיר הלכה ודעכה אבל לא נעזבה עד למאה השלישית לספירה.

להמשך תרבות הערים בנהריים תחתית ראה המצאת הכתב (3100-), איחוד ראשון ע"י גלגמש מלך אורוך (2800-), בנין הזיגוראטים ותחיית התרבות השומרית בתקופת אור III (2130-).

אמנות: נהריים תחתית -

ביסודה אמנות פולחנית דתית אבל מאחר ועיקר עיסוקם של המלכים המושלים היה במלחמה ובכיבושים, טבעי הוא שפנתה, בסופו של דבר, גם לכיוון האדרת נושאים חילוניים אלו.

אדריכלות: נהריים תחתית -

הבניה ברובה מלבני טין, בעיקר באזורי השפלה הסמוכים לנהרות, שהם גם מרכזי החקלאות והאוכלוסיה. לעומת זאת, האבן, שהיא האמצעי היותר יציב, מצויה באזורי ההר, שהיה מרוחק ונתון לשליטתם של אחרים, בעיקר בתקופות שלפני הקמתן של הממלכות הגדולות.

כבר בתקופה העוביידית (4500- עד 3500-), מצויים שני טיפוסים מקדשים האופייניים מכאן ואילך: האחד, בנוי על הקרקע והשני, על במה (1 עד 12 מטר גובה), שדופנה בקירות משופעים מלבנים שרופות, עם עמודים צמודים. קירות המקדש דופנו בלבנים בצורת יתדות התקועות בקיר כמעין פסיפס ועליהם גימור צבע ולעיתים גם קונכיות, אבנים צבעוניות, תבליטים ודו ותלת מימדיים, ריקועי נחושת ולאחר מכן גם ברונזה. התכנית הבסיסית גם היא לא נשתנתה יותר: מלבן שחולק לשלושה עם אולם מרכזי לאורך ומצדדיו שני טורי חדרים. באולם המרכזי במה, שולחן מנחות ופסלים. השטח מסביב למקדשים הוקף בחומה שיצרה חצר גדולה שצורתה סגלגלה ובתוכה מחסנים ומגורים.

מעט מאד ידוע על הארמונות והמבנים האזרחיים האחרים. גם צורת הגג לא ידועה. אבל משרידי הקברים ניתן להסיק שהשתמשו, בין השאר, בקמרון זיזים (מדרגות) ואולי גם בקמרונות חצי גליליים ומאוחר יותר גם בכיפות.

המקדש הלבן - נתגלה בעיר אורוך (ארך המקראית). נחשב לאב טיפוס של התקופה השומרית המוקדמת (3500 עד 3000-). הבנין עמד על במה שגובהה כ-13 מטר עם קירות משופעים מלבנים שרופות. לבמה צורת שני מלבנים צמודים וניתן לעלות עליהם ע"י מדרגות בצורת T. על הבמה עמד המקדש גם הוא בצורת מלבן (15 X 20 מ') המחולק לשלושה: אולם תווך לכל אורך המלבן (4.5 X 20 מ') וחדרים קטנים יותר מימין ומשמאל (4 מכל צד). לכל הקירות העיקריים (דיפון הבמה, המקדש והאולם המרכזי) עמודים צמודים, כמעין תוכנית שיננים. חזיתות המקדש וקירות הבמה, שהיו צבועים לבן, פונים לדרום מזרח, דרום מערב, צפון מזרח וצפון מערב. היות ופניה זו זהה בכל המקדשים, הבמות ולאחר מכן הזיגוראטים, יש להניח שהיתה לה משמעות מיוחדת. מכל מקום העליה לבמת המקדש הלבן מוקמה בחזית הצפון מזרחית אולי בהקשר עם כיוון זריחת השמש בחודשי הקיץ (יוני) - כיוון התואם לחלוטין עם הזיגוראט הראשון באור III (ר' להלן 1230-).

3760- עם ישראל: תחילת מנין השנים לפי המסורת היהודית.

3600- ארץ ישראל - התקופה העיסולית, עד 3300-. ע"ש תולילאת אל עיסול - ישוב בשטח של כ-30 דונם, שהתקיים בשנים אלו ליד יריחו. אי לכך זכה פרק זמן זה בארץ ישראל לשם התקופה העיסולית.

אדריכלות: אל עיסול -

בניגוד ליריחו לא נתגלו, בשטח הקטן שנחפר, סימני חומות או מיגון. אין ספק שהישוב התכלכל גם מחקלאות, מאחר ונמצאו גרעיני תבואה וגלעיני תמרים שגדלו כנראה במקום, אבל גם גלעיני זיתים שהובאו מאזור ההר. בין הכלים נמצאו אבני ריחיים, מכתשים, להבי מגל ומעדרים. לא נמצאו קברים למעט מקרים בודדים של כדים ובהם שלדי תינוקות או ילדים קטנים.

הבתים דומים זה לזה בצורתם המלבנית הבלתי סדירה ולמרות שהם בנויים בצפיפות עברו ביניהם, כנראה, סמטאות מרוצפות בחלוקי נחל. לבני הבנין מלבניות, עם פינות מעוגלות. אלו נעשו מטין מקומי מיובש בשמש, מהן קטנות ומהן גדולות, אבל בדרך כלל במידות של 12x15x20 ס"מ. הקירות היו מטויחים ומסוידים מצידם הפנימי ועליהם ציורי קיר, שמהם כמעט ולא שרד דבר.

אחד ממאפייני האתר הוא השפע של שרידי הגבהות ובורות עגולים העשויים אבן, המצויים בחצרות ובחדרים, אלה ואלה בקוטר של 2 מטר והבורות בעומק עד 2 מטר. בתוך הבנינים נמצאו גם כדים גדולים משקעים בריצפה, תנורים פתוחים וסגורים וספסלים רחבים מרוצפים בחלוקי אבן. עם זאת לא נמצאו רצפות ולא ידוע ממה היו עשויים הגגות.

אמנות: אל עיסול -

מעט ציורי הקיר שנותרו אפשר ללמוד על כמה מאפיינים שאין אחרים דוגמתם בארץ, כגון קשטים גיאומטריים, ציורי כוכבים, מסכות וצורות דמיוניות. הציור הגדול ביותר מתאר כוכב בעל שמונה קרניים בקוטר 1.84 מ' ובתוכו, זה בתוך זה, עוד כוכבים. בסמוך לו מצוירת מסכה בעלת עיניים גדולות, שדומות לה נמצאו במקומות נוספים באתר. כמו כן נתגלה ציור קטן, באורך 25 ס"מ, המתאר ציפור בעלת זנב ארוך וציור נוסף, כנראה של נמר. כמו כן נשתמר החלק התחתון של קיר, בו נראים רגלי אנשים, מהם עומדים על מעין שרפרף. יתכן שכל אלה מצביעים על אמנות הקשורה לפולחן דתי כלשהו.

כלי החרס שנמצאו, עשויים בחלקם ביד ובחלקם על אובניים פשוטים יחסית (TOURNETTE); על בסיסי הכלים נשמרו סימני מחצלות. על החרסים הוצמדו, לעתים, צלמיות חרס של חיות, כגון נחש, או עיטורים מצוירים של צפרים וצבאים. כן נמצא שפע של כלי אבן הכוללים כלי נשק, אבל גם מספר קטן של גרזני נחושת.

עיון: ארץ ישראל -

ישובים נוספים בתקופת אל עיסול:

יריחו III - על תרבות חדשה בתקופה מעידים בורות בקוטר של 3 מטר ועומק 2 מטר, שנתגלו בשולי אתר החפירה. תחילה סברו שהמדובר במחצבות לכריית חימר, אבל לבסוף התברר ששימשו למגורים. הדפנות היו מחוזקות בלבנים והתחתית מרוצפת. כמו כן נמצאו כאן כלי החרס הראשונים בארץ.

באר-שבע - אתרים שונים לחלוטין מאותה תקופה נמצאים ליד באר שבע: באר מטר, באר צפד וחרבת בתר. מהתאריך שנקבע לישובים אלה - 3400 (±350); 3325 (±150); 3160 (±350) - נראה שנוסדו כאן ברציפות, שלוש

התישבויות, שהיו מאוכלסות באותו זמן כמו מספר אתרים נוספים שנמצאו בנגב הדרומי.

החלק המעניין הוא צורות המגורים בתל-מטר, הדומות למאורות תת-קרקעיות. מהשלב הקדום נמצאו חדרים ברוחב 3 מטר ובאורך 7 עד 10 מטר. הכניסה היתה דרך ניקבה אנכית שפיתחה נמצא בדרך כלל על הגג. כאן נמצאה חצר שקועה ובה אגנים ומוקדי אש.

בחדרים נחפרו שקעים בצורת פעמון, ששימשו אולי כממגורות. תקרת החדרים קרסה בגלל הקרקע הרכה שבאזור (אולי היתה זו שיטת בניה שהובאה ממקום אחר). מכל מקום, בשלב הבא נבנו חדרי מגורים קטנים דמויי ביצה, שנחפרו לאורך מסדרון. הכניסה היתה אף היא דרך ניקבה, אחת או יותר, אלא שעתה נוספו גם מדרגות. אחת ההפתעות היתה, שבכמה "בתי מאורות" אלו לא נתגלו כל סימנים שגררו בהם אנשים. אבל דווקא בהם נמצאו הפתחים שתומים היטב, ובתוכם ציוד ארוז, כאילו התכוונו דייריהם לחזור.

במקומות בהם התמוטטו גגות החדרים התת-קרקעיים נראה שדיפנו את הבורות בלבני טין לא שרופות ועליהם הונחו קורות מצטלבות עם כיסוי אדמה בגובה פני הקרקע. בשלב האחרון - לאחר הפסקה ארוכה למדי - נבנו מעל לקרקע ובסמוך מעל למגורי השלב השני בתים בצורה מלבנית עם חדרים דומים בגודלם לאלו של השלב הראשון: 3x7 מטר, אבל לעיתים גם באורך 25 מטר. ראוי לציין שבכל אתר ובכל שלב נבנו רק כמה עשרות בנינים, שלפי הערכת החוקרים גרו בהם 200 איש לכל היותר.

אמנות ואומנות: באר שבע -

באתר נמצאו כל אותם הכלים הטיפוסיים לתקופה, ובנוסף גם שרידי תנורים לזיקוק מתכת, כלים לכתישת אבני מחצבים וגרזנים, מפסלות, חיצים, ראשי אלות ותכשיטים, שנוצקו בשיטת "השעווה האבודה". בכלים העשויים מאבנים קשות כגון בזלת נתגלו סימני חורים, המעידים על קיומן של מקדחות ושיטות מכניות אחרות. היבט מעניין נוסף הוא סימני התחלת ההתמחות המקצועית: בבאר מטר עסקו בעיקר במתכות ובבאר צפד הסמוכה יצרו כלים מאבן רכה.

מהמימצאים נראה שאכלו תבואה וירקות אבל גם בשר צאן. נדירים יותר היו הבקר, הסוסים והצבאים. בכל האתרים נהגו לקבור רק את הילדים מתחת לרצפות הבתים - בדומה ליריחו העתיקה - אבל את עצמות המבוגרים אספו באולם תת קרקעי שיועד לכך.

באזור החוף בין חדרה בצפון, עזה בדרום ובית שמש במזרח - נתגלו גלוסקמאות חרס לקבורת עצמות נפטרים. לחלק מהן, שגודלן 30x60 וגובהן 50 ס"מ, צורה הדומה לבית או סוכה: גג מקומר הבולט לעיתים מעבר לדפנות, פתח בגמלון ומעין מכסה מורם מעליו, שממנו מזדקרת צורה בדמוי אף ולעיתים גם עיטורים נוספים.

מאחר והקרמיקה דומה לזו של באר שבע ושונה מזו שב- עיסול, המדובר אולי, במספר מסורות בניה וקרמיקה שהתקיימו בו זמנית: בניה בלבני טין, חפירה מתחת לקרקע וסוכות או בתים בדומה לגלוסקמאות.

3300 - מערב אירופה - התקופה הניאוליתית, עד 1700.

נהריים תחתית - התיישבות השומרים. השפעתו של עם זה, היתה ללא ספק עמוקה ביותר, מאחר ובהמשך נקרא האזור על שמו. לעת זו היה השלטון עדיין בידי האזרחים. אולם ככל שנתרבתה האוכלוסיה גדלו גם הסכסוכים בין הערים והצורך במנהיגות תקיפה, עד שלבסוף עבר השלטון לידי מלכים.

תולדות נהריים, אינם אלא סיפור אין סופי של מלחמות בין ערי מדינה הנאבקות על הגמוניה אזורית ומתגוננות- בדרך כלל ללא הצלחה מרובה מפני פלישות חיצוניות. מכאן - בניגוד למצרים - דגש על ערי חומה וצבא ממושע ויעיל. אבל גם מינהל דתי האחראי - כמו במצרים - למערכת הכלכלית ולכן גם חשיבות מעמדו יחסית למלכים ויועציהם.

חידושים:

מצרים - הופעת המפרש.

נהריים - הופעת הגלגל (עגלות רתומות לשוורים).

עיון: סין -

תחילת התפתחות העיר.

3200 - אמנות: ארץ ישראל -

"אוצר מערת המטמון". הגלוי האמנותי החשוב ביותר בארץ מהתקופה הפרה הסטורית. נמצא בשנת 1962 במערה בחל משמר היורד לים המלח. המדובר במערה טיבעית, הממוקמת מעל לתהום בגובה 50 מטר, שבתחתיתו מעין ובריכה קטנה. למערה ניתן להגיע דרך שביל, שנועד לאדם אחד. על שפת המצוק, במרחק 150 מטר מהמעין, נמצא מבנה אליפטי, שאורכו 37 מטר ורוחבו 27 מטר. קירות המבנה, מהם נותרו כמה נדבכים, עשויים אבן ללא טיט. לפי החרסים שנמצאו נקבע שהמבנה כאלקוליתי ויש סוברים שהיה בשימוש 350 שנים, עד 2850.

במערה עצמה נמצאה שכבת ישוב, בעובי 2 מטר, כולל כיריים ומוקדי אש. בשכבות האפר נמצאו כלי עבודה ונוי עשויים חרס, עצם, צדף, שנהב ונחושת, והודות ליובש המדברי, גם חפצים מחומר אורגני, כגון: זוג סנדלים, אריגי פשתן, טסי קש, מחצלות, סלים בקליעה מגוונת, חבלים שזורים ונול אופקי לאריגת בד, על כל אביזריו וכברת קש שלמה בצורת קערה בקוטר 38 ס"מ על רשתה (נקבים בקוטר 2-3 מ"מ), ששימשה לדגנים, שנמצאו לידה. בסופו של דבר נתגלתה גם מחצלת, בגודל 80x120 ס"מ, ובתוכה המטמון: 420 כלים, כולם מנחושת, למעט שישה מאבן הימטיט, שישה משנהב (פיל וסוס היאור) ואחד מאבן גיר. בחלקם היו אלה כלי עבודה, כגון איזמלים, פטישים וסירים, ובחלקם כלים פולחניים, כגון צנורות חלולים עם עיטורים, מהם בולטים צורות של ענפים, ציפורים, איילות, יעלים וכן צלמית בעלת פני אדם.

הבניה המגאלית -

- 3000- עד 1500- (מיוונית MEGA=גדול. LITHOS=אבן). מבני אבן הקשורים כנראה לפולחן המת וקבורתו. יש הרואים בהם סימן של תרבות מיוחדת. סקר, שנערך בסוף המאה ה-19 לספירה, מדווח על הימצאותם של כ-10,000 מבנים כאלה ממזרח לירדן ובסוריה, לעיתים בקבוצות של 500-1000 כל אחד. בצידו המערבי של הירדן מספרם מועט יותר, עם ריכוזים חשובים בגליל מול הכינרת וכן כמה מאות המצויים באזור ירושלים, מדבר יהודה והנגב.
- המגאליתים המפורסמים, החלו להופיע בספרד ופורטוגל בערך ב-3000-, בסמוך לכפרים מבוצרים, ונבנו כנראה ע"י מתיישבים, שהגיעו מהמזרח הקרוב. בניתם התפשטה עד מהרה לצרפת, אנגליה ואירלנד. בין היותר מרשימים ראוי לציון זה המצוי בסטונהנג' (Stonhenge) אנגליה, שנבנה לדעת החוקרים, סמוך לשנת 1680-. בדרך כלל מניחים ששימש כמרכז לפולחן הקשור ליום הארוך בשנה ומכאן גם האפשרות לקבוע במדויק את מועד הקמתו.
- מכל מקום, גם האחרים המצויים במערב צרפת ובאנגליה הם כה מרשימים עד שנרקמו סביבם מיתוסים ואמונות רבות.
- החוקרים מזהים ארבעה טיפוסים מגאליתים:
1. **דולמן** (ברטונית = שולחן אבן). מבנה בצורת תיבה העשויה משישה לוחות אבן גדולים לא מסותתים (-90 X 70 ס"מ), שמשקל כל אחד מהם למעלה מטון. האבן העליונה - השולחן - היא גם הגדולה יותר. התיבה כולה מכוסה גל אדמה או אבנים הקרוי **טומולוס**. בסיס הגל הוקף בעיגול אחד או יותר של אבנים קטנות. מצויים גם דולמנים מורכבים יותר עם פרוזדור בעל כוכים צדדיים או כוך עגול בקצהו ועוד צורות נוספות.
 2. **ציסטה** (תיבת אבן). מבנה דומה לדולמן, אבל קטן יותר, השקוע לעיתים בתוך בור חפור באדמה, אבל ללא כיסוי באבן השולחן העליונה.
 3. **מנהר** (ברטונית = אבן גבוהה). מצבות אבן, המזדקרות לגובה שבין 1 מטר עד 8 מטר ועוד שליש הגובה השקוע באדמה.
4. **קרומליך** (וולשית = אבן עקומה). קבוצת אבני מנהר המסודרת במעגל.
- סיכום:** את פרק הזמן שבין תחילתה של התקופה המזוליתית ובין תחילתה של ההיסטוריה, ניתן לאפיין לפי כמה שלבים של התפתחות חומרים:
1. התפתחות כלי ציד מעץ ומעצם.
 2. המעבר משלב הניידות העונתית של ציידים, מלקטי מזון ורועי צאן לישובים בעלי אופי רב עונתי ולעתים אף ישובי קבע.
 3. המעבר מגידולי מזון ניסויים - כולל כלי כתישה, לחקלאות בעלת אופי קבוע.
 4. תחילתם של בניי קבע לאלים ולאדם.
 5. קבורת המתים בבתי עלמין.
 6. פיתוח ראשוני של כלי חימר לאחסנה ולשימושים אחרים.
 7. חלוקת תפקידים ותחילתה של ההתמחות המקצועית.
 8. התפתחות השיטה להפקת מתכות רכות - זהב, כסף, בדיל ונחושת - בעיקר למטרות קישוט (שלב זה מפריד בין התרבויות הניאוליתית והכאלקווליתית).
 9. פיתוח גלגל האובניים. פיתוח שיטת שריפת כלי חימר לצורך חיזוקם ועמידותם בפני הלחות, במקביל, התפתחות העיטור הקרמי בחריטה או בציור.
- * חשוב לזכור שההתפתחות בעבר, כמו גם היום, אינה אחידה ומשתנה ממקום למקום. כך למשל התקופה המזוליתית נמשכת באירופה המערבית והצפונית עד לשנת 3000 לפנה"ס ואילו התקופה הניאוליתית עד לשנת 1500-.

* * * *

